

Історія України

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-01/075-088>

УДК (UDC) 94 : 338.24 (477) "1870-1889"

CREDIT AND BANKING POLICY OF THE ZEMSK LIBERAL OPPOSITION OF NORTHERN UKRAINE (70-80S OF THE 19TH CENTURY)

Nazar Kotelnyskyi*

Abstract

The purpose of the study is to investigate the priorities of the credit and banking policy of the Zemstvo liberal movement at the stage of the 70s-80s of the 19th century.

Methodology of the work. In the preparation of scientific research, a general scientific (methods of synthesis and analysis, deduction and induction, generalization) and a special historical (critical, problem-chronological methods, method of content analysis) research methodology was used, which generally ensured the achievement of the tasks set in the publication.

The scientific novelty of the work lies in the fact that for the first time in Ukrainian historical science, on the basis of primary sources, some of which are being introduced into international scientific circulation for the first time, the main imperatives of the credit and banking policy of the Zemstvo liberal party of Ukraine in the period of the 70s-80s of the 19th century are highlighted.

Conclusions. The author came to the conclusion that credit and banking policy was a significant, integral and organic part of the economic program of the zemstvo liberal movement in the north of Left-Bank Ukraine in the 70s-80s of the 19th century. Analysis of historical sources convincingly indicates that the main imperatives of the economic program of the opposition aristocratic front of northern Ukraine reflected the ideological principles of Western liberalism of that time and were aimed at financial support, social protection and economic development of the largest class of the population of the Northern Left-Bank – the peasantry. In general, the credit and banking policy of the zemstvo liberal party of northern Ukraine performed a fundamentally important function of servicing the system of economic activity in the region and contributed to the progress of capitalist relations in the life of the country's society.

Keywords: credit and banking policy, loans, Chernihiv City Bank, zemstvo liberal party, northern Ukraine

---

* Candidate of historical sciences, associate professor of the law department of the Chernihiv Institute of Information, Business and Law of the International Scientific and Technical University named after academician Yu. Bugai; Corresponding member of the Ukrainian Academy of Sciences Ukraine, Chernihiv, Ukraine. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4480-365X>. E-mail: subton7@gmail.com

КРЕДИТНО-БАНКІВСЬКА ПОЛІТИКА ЗЕМСЬКОЇ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ОПОЗИЦІЇ ПІВНІЧНОЇ УКРАЇНИ (70-80-ТІ РР. 19 СТ.)

Назар Котельницький*

Анотація

Мета статті: дослідити пріоритети кредитно-банківської політики земського ліберального руху на етапі 70-80-х рр. 19 ст. **Методологія роботи.** При підготовці наукової розвідки була використана загальнонаукова (методи синтезу та аналізу, дедукції та індукції, узагальнення) та спеціально-історична (критичний, проблемно-хронологічний методи, метод контент-аналізу) методологія дослідження, що у цілому забезпечило досягнення поставлених у публікації завдань.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що уперше в українській історичній науці, на основі першоджерел, частина яких уперше запроваджується до міжнародного наукового обігу висвітлені головні імперативи кредитно-банківської політики земської ліберальної партії України у період 70-80-х рр. 19 ст.

Висновки. Автор дійшов висновків про те, що кредитно-банківська політика була вагомим, невід'ємною та органічною частиною економічної програми земського ліберального руху на півночі Лівобережної України у 70-80-х рр. 19 ст. Аналіз історичних джерел переконливо свідчить про те, що головні імперативи економічної програми опозиційної аристократичної фронди північної України відображали ідеологічні принципи західного лібералізму того часу і були спрямовані на фінансову підтримку, соціальний захист та економічний розвиток найбільшого стану населення Північного Лівобережжя – селянства. У цілому, кредитно-банківська політика земської ліберальної партії північної України виконувала принципово важливу функцію обслуговування системи економічної діяльності на території регіону та сприяла поступу капіталістичних відносин у життєдіяльності суспільства країни.

Ключові слова: кредитно-банківська політика, позики, Чернігівський міський банк, земська ліберальна партія, північна Україна

Цитування: Котельницький, Н. (2025). Кредитно-банківська політика земської ліберальної опозиції Північної України (70-80-ті рр. 19 ст.). *Консенсус*, 1, 75-88.
<https://doi.org/10.31110/consensus/2025-01/075-088>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/145>

Постановка проблеми. Економічна програма земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60-80-х рр. 19 ст.) продовжує залишатись малодослідженою сторінкою історії вказаного опозиційного руху у Російській імперії пореформеної епохи. Органічною та невід'ємною складовою програми була кредитно-банківська політика аристократичної фронди, яка відображала соціальні

---

* кандидат історичних наук, доцент кафедри права Чернігівського інституту інформації, бізнесу та права Міжнародного науково-технічного університету імені академіка Ю. Бугая, член-кореспондент Української академії наук, Чернігів, Україна. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4480-365X>. E-mail: subton7@gmail.com

та фінансові пріоритети ліберальної партії північної України. Кристалізація буржуазно-капіталістичної системи життєдіяльності суспільства держави Романових стимулювала появу нових інструментів розвитку галузі кредитних та банківських установ країни. Репрезентанти українського земського лібералізму мали свою позицію щодо цього і проводили відповідну політику у виборних інституціях місцевого самоврядування.

Наукова новизна статті полягає у тому, що уперше в українській історичній науці, на основі першоджерел, частина яких уперше запроваджується до міжнародного наукового обігу, з'ясовуються головні імперативи кредитно-банківської політики земської ліберальної партії Північного Лівобережжя у період 70-80-х рр. 19 ст.

Аналіз останніх досліджень. Автору вже вдалося зробити декілька кроків у справі вивчення зазначеної проблематики¹. Незважаючи на це поза увагою вітчизняної історіографії залишаються ще кілька важливих аспектів досліджуваного напрямку діяльності земської опозиції регіону, що й обумовлює актуальність пропонованої роботи.

Мета публікації – дослідити пріоритети кредитно-банківської політики земського ліберального руху на етапі 70-80-х рр. 19 ст.

Виклад основного матеріалу. Головним інструментом розвитку кредитно-банківської політики опозиційної аристократичної фронди північної України було створення Чернігівського міського громадського банку. Справа у тому, що представники земської опозиції регіону мали право та відповідний майновий ценз для балотування до органів міського самоврядування Чернігова. Чимало ліберальних земців краю вигравали ці виборчі кампанії та ставали як депутатами розпорядчого органу – міської думи, так і обраними службовцями виконавчого органу – міської управи. Відповідно, земці здобували можливість продовжувати свою подвижницьку діяльність вже й у межах міського самоврядування.

---

¹ *Котельницький Н.* «Письма из деревни» Н.Н. Волк-Карачевського як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60-80-х рр. XIX ст.). *Історія науки та біографістика*. 2019. № 2. С. 350-384; *Котельницький Н.* Публіцистика братів Н.Н. та Г.Н. Волк-Карачевських як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60-80-х рр. XIX ст.). *SCRIPTORIUM NOSTRUM*. 2019. № 1. С. 125-142; *Котельницький Н.* Питання меліорації земельного фонду як складова частина аграрної політики земського ліберального руху північної України (60-80-х рр. XIX ст.). *Історія освіти, науки і техніки в Україні. Матеріали XIV Всеукраїнської конференції* (м. Київ, 17 травня 2019 р.). К., 2019. С. 362-364; *Котельницький Н.* «Проект земського банка В.Е. Варзара» як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60-80-х рр. XIX ст.). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І.Вернадського. Серія «Історичні науки»*. 2020. № 3. С. 183-187; *Котельницький Н.* Праця М. Константиновича «Ссудо-сберегательные товарищества» як джерело з історії формування кредитно-банківської політики земського ліберального руху північної України (70 рр. XIX ст.). *Сучасна парадигма соціально-економічного розвитку України в умовах воєнного стану: XVIII Міжнародна науково-практична конференція: збірник наукових праць*; 25 жовтня 2022 року. Чернігів: ЧБШП МНТУ, 2022. С. 48-51; *Котельницький Н.* Праці О.Ф. Ліндфорса як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (70 рр. XIX ст.). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І.Вернадського. Серія «Історичні науки»*. 2024. № 2. С. 131-137; *Котельницький Н.* Наукові праці В.Е. Варзара як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (70-80-х рр. XIX ст.). *Вісник аграрної історії*. 2024. № 49-50. С. 57-71.

12 грудня 1874 р., на засіданні Чернігівської міської думи був обраний персональний склад Правління Чернігівського міського громадського банку. Абсолютною більшістю голосів на посаду директора фінансової інституції терміном на чотири роки був призначений член опозиційної аристократичної фронди північної України – О. Карпинський².

Слід особливо наголосити на тому, що земські ліберали з перших днів існування банківської установи були її керманічами, формували основи її політики, впливали на контроль закладу. Наприклад, до персонального складу Правління фінансової інституції входили О. Карпинський і М. Константинович. У структурі банку функціонував Учений комітет, який складався з провідних експертів банківської справи Північного Лівобережжя, а до його складу був обраний відомий юрист та адвокат, представник земської опозиції – І. Шраг³.

По суті мова йшла про те, що уже у середині 70-х рр. 19 ст. зусиллями членів опозиційної аристократичної фронди у Чернігові був заснований комунальний муніципальний банк, який мав забезпечувати увесь комплекс економічної діяльності органів міського самоврядування, у тому числі – шляхом надання фінансових ресурсів на комфортних для міської думи та управи комерційних умовах. Як справедливо відзначав великий дослідник історії земств у Російській імперії – Б. Веселовський, ліберали не мали великих можливостей для фундації комунальних земських банків на справедливих для абсолютної більшості населення умовах, оскільки у силу домінування консервативних сил бюджет розподілявся в інтересах реакційних кіл, земські інституції змушені були фінансувати обов'язкові за законодавством витрати, на важливі для населення сфери господарства не вистачало ресурсів, а тому система земського самоврядування не мала у своєму розпорядженні привабливих інструментів, за допомогою яких можливо було отримувати суттєвий комерційний прибуток⁴.

Навіть сановники Російської імперії високого рангу, скажімо сенатор О. Половцев, не дивлячись на дуже суб'єктивне та упереджене ставлення до земської ліберальної партії північної України, все ж визнавали той беззаперечний факт, що Чернігівський міський громадський банк, під керівництвом земських опозиціонерів, досяг колосальних успіхів у своїй діяльності, що потрібно вивчати прогресивний досвід його роботи, а сукупний портфель капіталів фінансової установи лише за кілька років зріс від 10 до 150 тисяч рублів, що дозволило членам опозиційної аристократії реалізовувати амбіційні проекти у галузі місцевого самоврядування, які на практиці покращували якість життя абсолютної більшості населення регіону і

---

² Свод постановлений Черниговской городской думы с 1871 по 1883 гг. Чернигов: Губернская типография, 1883. С. 269–270.

³ Черниговский городской банк (1875–1885). *Земский сборник Черниговской губернии*. 1885. № 1–3. Чернигов: Земская типография, 1885. С. 83–89.

⁴ Веселовский Б. К вопросу об организации кредита для земств. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1911. № 8. Чернигов: Типография Губернского земства, 1911. С. 69–84.

створили альтернативну конкуренцію регіональній адміністрації влади⁵.

26 травня 1875 р. Чернігівська міська дума розглянула питання про затвердження мінімального розміру внесків до Чернігівського міського банку. Після обговорення розпорядчий орган міського самоврядування Чернігова ухвалив: встановити мінімум внесків до банківської установи – 50 рублів, а мінімальний комерційний відсоток – 4%. У такий спосіб було встановлено достатньо прийнятні для більшості населення умови співпраці з фінансовою інстанцією⁶.

Необхідно зазначити, що земські ліберали славились і проявами гуманного філантропізму, що, без жодних сумнівів, стимулювало збільшення симпатій як до них персонально, так і до інститутів, які вони очолювали. Так, наприклад, 15 червня 1877 р., Чернігівська міська дума розглянула звіт про діяльність міського громадського банку. Було повідомлено про те, що директор фінансової інстанції – О. Карпинський відмовився отримувати офіційно встановлений службовий гонорар і запропонував передати кошти на побудову народного училища у Чернігові⁷.

У 1879 р. земська ліберальна партія розробила та внесла на розгляд Чернігівського повітового земського зібрання модерний фінансовий проект, який стосувався безпосередньої допомоги інститутів місцевого самоврядування селянському стану краю, який потерпав від економічних негараздів. Представник опозиційної фронди – В. Варзар оприлюднив профільну доповідь щодо надання селянству фінансових субсидій для придбання у власність земель приватних власників.

Проаналізуємо контент важливого документу. Автор доповіді констатував факт того, що багато активів земельної власності є непродуктивними, оскільки їх приватні власники де-факто стали банкрутами, нездатні займатись інтенсивним аграрним виробництвом, а тому не мають можливостей надалі якісно використовувати майно. У контексті цього, В. Варзар запропонував повітовому земському зібранню вжити комплекс необхідних економічних заходів, щоб докорінним чином змінити ситуацію.

Сутність ініціативи полягала у наступному. Оскільки земські установи, згідно законодавства Російської імперії, мали право, без додаткових погоджень з Міністерством внутрішніх справ, на вчинення банківських запозичень, які не перевищували двох річних бюджетів повітового земства, себто 100 тисяч рублів, то В. Варзар пропонував земських зборам інституціоналізувати фінансову схему допомоги селянству у придбанні активів земельної власності, яка виглядала так:

1. Оскільки земська інституція мала право робити вказані банківські запозичення, то у наслідок цього вона виступала юридичною особою – гарантом

---

⁵ Котельницький Н. Щоденник О. Половцева як унікальне джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (80-рр. XIX ст.). *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: Історія. Політологія. Вип. 28-29. Маріуполь: МДУ, 2020. С. 65-68.

⁶ Свод постановлений... С. 321-323.

⁷ Ibid. С. 566-567.

повернення цих ресурсів. Основною фінансовою установою для позик визначався Чернігівський міський громадський банк.

2. Повітове земство ставало інститутом – посередником між представниками селянства та банком при здійсненні процедур купівлі-продажу земельних активів майна.

3. Селяни могли звертатися з заявами про надання допомоги у придбанні землі до повітової земської управи, яка, створивши профільну комісію, вивчивши економічний стан та спроможність заявників, видавала їм з фонду згаданих запозичень короткотермінові кредити для купівлі землі.

4. Якщо селяни не мали можливості в оперативні терміни розрахуватись за придбані активи, то у такому разі земельні наділи закладались під заставу у Чернігівський міський громадський банк, який надавав селянству спектр довготермінових і дешевих кредитів для поступової ліквідації боргу, а повітове земство, як клієнт банку, було юридичним гарантом повернення селянством усього обсягу позики, шляхом ухвалення постанов повітових зборів, адже земська інституція мала у своєму розпорядженні 100 тисяч рублів запозиченого генерального капіталу. Мінімальний термін застави – 12 років, комерційний відсоток – не більше 4%⁸.

Після детального та предметного обговорення реформаційного проекту В. Варзара Чернігівське повітове земство постановило: 1. Схвалити у цілому ініціативу В. Варзара. 2. Доручити повітській земській управі розробити інструкцію для практичної реалізації оприлюдненого проекту. 3. Дати згоду повітській земській управі представляти інтереси повітового земства в усіх заходах, пов'язаних з імплементацією норм проекту та бути юридичною особою – гарантом повернення селянством кредитних ресурсів Чернігівському міському громадському банку⁹.

30 жовтня 1880 р., після звільнення з посади керманіча Чернігівського міського банку О. Карпинського, новим директором фінансової установи був обраний інший представник земської ліберальної партії регіону – М. Константинович¹⁰.

27 травня 1881 р. на засіданні Чернігівської міської думи було розглянуто клопотання колишнього директора міського банку – О. Карпинського, який просив розпорядчий орган компенсувати йому фінансові втрати після звільнення з посади і видати кредит на три роки, у зв'язку з суттєвим погіршення його матеріального становища. На превеликий жаль, міська дума не змогла результативно вирішити це питання, оскільки не було кворуму депутатського складу на засіданні¹¹.

14 грудня 1882 р., на засіданні чергової сесії Чернігівського губернського земського зібрання була заслухана пропозиція Міністерства фінансів Російської

---

⁸ Доклад гласного Варзара об оказании земством Черниговского уезда пособий крестьянам при приобретении ими земель частных владельцев. *Журналы чрезвычайного и очередного Черниговского уездного земского собрания 1879 года*. Чернигов: Земская типография, 1879. С. 124–125.

⁹ Ibid. С. 126.

¹⁰ Свод постановлений... С. 982.

¹¹ Ibid. С. 1050–1051.

імперії щодо обміну металевих облігацій, переданих до бюджету губернського земства з капіталів колишнього Приказу громадської опіки. Від опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя виступив М. Константинович. У своїй промові він зазначив, що комерційні відсоткові ставки центральних банківських інституцій часто змінювалися. Якщо раніше параметр у 4% дозволяв акумулювати суттєві фінансові ресурси, то на початку 1880-х рр. це вже проблематично. Тому пропозиція центрального відомства не видається привабливою, адже установи земського самоврядування не можуть передбачити ступеня коливань курсу національної грошової одиниці у державі.

Однак, маючи у себе дорогоцінні металеві облігації, губернське земство отримало надійний та стабільний регулюючий запобіжник при змінах мінливої банківської кон'юнктури, оскільки воно може хоча б частково компенсувати ймовірні фінансові втрати. Якщо ж земство погодиться на пропозицію Міністерства і обміняє металеві облігації на відповідний обсяг 5% кредитних рублів, то інститут земського самоврядування ризикує отримати процеси знецінення кредитних рублів. Завершуючи, М. Константинович висловив думку, що губернському земству не слід погоджуватись на пропозиції Міністерства фінансів, залишити у себе пакет дорогоцінних металевих облігацій й у такий спосіб зберегти можливість фінансової мобільності, гнучкості, конвертації ресурсів та диверсифікації потоків¹².

Позицію М. Константиновича підтримав ідеологічний соратник опозиціонера – О. Ліндфорс. Він зауважив, що губернському земству треба зважати і на громадську думку щодо цього питання. Ліберал вказав на те, що у соціумі панує думка про те, що паперові гроші не є надійним інструментом розвитку економіки країни, адже вони знаходяться під постійною загрозою знецінення. Навпаки, дорогоцінні метали, у візії населення, завжди будуть у ціні, а відповідно саме вони повинні бути опорою фінансового та господарського порядку. Якщо губернське земство погодиться на пропозицію Міністерства, то це буде означати, що виборний орган місцевого самоврядування не прислухався до думки своїх виборців. Тому О. Ліндфорс також виступив за збереження за губернським земством пакету дорогоцінних металевих облігацій.

На жаль, Чернігівське губернське земство, у якому домінували консервативні політичні сили, не підтримало позиції ліберальних аристократів і постановило прийняти пропозицію Міністерства фінансів Російської імперії¹³. На цьому ж засіданні губернських земських зборів були обрані земські представники до Ради щойно відкритого у Чернігові відділення Селянського поземельного банку. Від ліберальної партії північної України були делеговані М. Константинович і П. Червінський¹⁴.

¹² Стенографические отчеты заседаний Черниговского губернского земского собрания 1882 года. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1883. № 1–3. № 5. С. 331–332.

¹³ Стенографические отчеты...С. 332–333.

¹⁴ *Ibid.* С. 334.

1 червня 1883 р. міський голова Чернігова, член ліберальної партії Північного Лівобережжя – В. Хижняков, на засіданні Чернігівської міської думи виступив з доповіддю про асигнування розпорядчим органом міського самоврядування фінансової субсидії з обсягу наявних прибутків Чернігівського міського банку для завершення процесу освіти та виховання доньки колишнього директора вказаної фінансової установи – О. Карпинського, яка опинилась у скрутному становищі після смерті батька і залишилась без матеріальних ресурсів для життєдіяльності. Чернігівська міська дума абсолютної більшістю голосів постановила: доручити міській управі щорічно асигнувати з бюджету 300 рублів для потреб виховання та навчання доньки О. Карпинського¹⁵.

Зауважимо, що капітали Чернігівського міського громадського банку постійно поповнювались. Скажімо, 10 грудня 1883 р., на засіданні Чернігівського губернського земського зібрання була розглянута доповідь губернської земської управи про внесення на поточні рахунки фінансової установи 18 тисяч руб. Після обговорення губернські збори постановили: схвалити внесення коштів до капіталів міського банку; дозволити використання внесених ресурсів з метою обслуговування широких верств населення, з умовою, що надання однієї лінії кредитів не буде перевищувати 25 тисяч руб.¹⁶ Потрібно відзначити, що свою позицію відносно кредитно-банківської політики ліберальні земці Північного Лівобережжя репрезентували й на сторінках друкованих засобів масової інформації, зокрема у профільному виданні системи місцевого самоврядування регіону – «Земском сборнике Черниговской губернии». Так, у спеціальній публікації, присвяченій 8-місячному функціонуванню у Чернігові Селянського поземельного банку, свою точку зору на діяльність установи висловили кілька представників земської опозиції краю.

О. Ліндфорс, погоджуючись з Чернігівською губернською управою, яка констатувала наявність трьох великих проблем у функціонуванні банку – випадків придбання земель шахраями, які представлялись членами фіктивних селянських товариств; катастрофічно низької нормативної грошової оцінки земельних володінь та малої кількості фахових спеціалістів, які були здатні публічно та прозоро провести оцінку активів земельної власності, у той же час звернув увагу громадськості на те, що не усі службовці земських інститутів належним чином відносяться до своїх обов'язків у контексті цієї проблеми. Він навів приклад з бюрократизмом у Чернігівській повітській земській управі, коли один з службовців не пішов на зустріч селянам та не організував земську нормативну грошову оцінку земельних наділів, тим самим не допомігши їм зменшити вартість кредиту, адже реальна цінність землі впливала на розмір позики.

З метою недопущення подібних ситуацій, О. Ліндфорс ініціював процедуру

¹⁵ Свод постановлений Черниговской городской думы за 1883-1887 гг. Чернигов: Типография Губернского земства, 1896. С. 27.

¹⁶ Журналы Черниговского губернского земского собрания, очередной сессии 1883 года. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1883. № 3. Чернигов: Земская типография, 1884. № 4. С. 23.

обрання уповноваженого представника земств Чернігівської губернії до Ради Селянського поземельного банку. До службових обов'язків земського представника повинні були належати комплекс консультування населення, проведення роз'яснювальної роботи, організація оціночних робіт по активам земельної власності, виконання доручень земських інституцій тощо. Представник повинен був мати статус земського найманого службовця, отримувати посадовий оклад виключно з земського бюджету і мати можливість комерційної винагороди за свою діяльність у вигляді мінімальних відсотків від укладених угод купівлі-продажу майна суб'єктами земельного ринку. На думку О. Ліндфорса, комерційний відсоток мав бути показником ефективності праці земського представника у банку. У цілому ж, опозиційний аристократ закликав не передавати справу селянського кредитування інститутам влади, а залишити її як банку, так і товариствам поземельного кредиту, оскільки у силу корупційних ризиків якісних результатів населення може не дочекатися¹⁷.

Інший представник опозиційної аристократичної фронди – Г. Волк-Карачевський теж висловив свої думки з цього приводу у профільній публікації. Він зауважив, що деякі представники дворянства вказують на те, що Чернігівський повіт не має великої кількості чорноземних земель, а відтак і цінність земельного фонду достатньо скромна. Ліберал наголосив на тому, що навіть існуючими показниками, здобутими статистичною службою Чернігівського губернського земства керуватися неможливо, оскільки вони збирались десяток років тому і усі параметри вже суттєво змінились. Відтак є нагальна потреба у спеціалізованій оцінці земельного фонду краю у контексті вже укладення банківських угод, оскільки поточний рівень цін на землю у Чернігівському повіті в інтервалі від 90 до 200 рублів вже не відповідає ринкових показникам.

Повністю підтримуючи позицію опозиціонерів, Чернігівська губернська земська управа направила повітовим земським управам Чернігівської губернії інструкції щодо проведення економічно справедливої та неупередженої нормативної грошової оцінки земельного фонду громад¹⁸.

25 січня 1884 р. Чернігівська міська дума розглянула лист директора міського громадського банку – М. Константиновича, який надійшов до розпорядчого органу. В офіційному зверненні представник земської ліберальної партії вказував, що оскільки його було обрано головою Чернігівської губернської земської управи, він не зможе приділяти багато уваги своїм обов'язкам директора банку, а тому просить думу звільнити його з посади керманіча важливої фінансової установи міського самоврядування. Після обговорення питання міська дума ухвалила: доручити міському голові Чернігова – В. Хижнякову звернутись до М. Константиновича з проханням не залишати посаду директора міського банку, оскільки, по-перше, установчі документи фінансової інстанції не вимагають щоденної присутності її

¹⁷ Крестьянский банк. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1883. № 7-12. С. 101-102.

¹⁸ *Ibid.* С. 105-106.

керманича на робочому місці, а по-друге, у Правління банку просто немає кандидатур, які б могли замінити М. Константиновича.

31 січня 1884 р. В. Хижняков проінформував міську думу, що він виконав її доручення і провів бесіду з М. Константиновичем. Міський голова повідомив, що директор висловив готовність приділяти увагу службовим обов'язкам у банківській установі протягом трьох місяців, але надалі не має можливостей займати відповідальну посаду директора фінансової інституції, не хоче ставити під удар успішність вказаного фундаменту міського самоврядування і бажає присвятити себе службі на посаді голови Чернігівського губернської земської управи. Заслухавши інформацію міського голови дума ухвалила: просити М. Константиновича виконувати службові обов'язки директора міського громадського банку стільки часу, скільки він буде вважати можливим¹⁹.

Про незамінність М. Константиновича на посаді керманича міського банку та визнання беззаперечного успіху інституції свідчать наступні події. 16 серпня 1884 р. М. Константинович направив до Чернігівської міської думи звернення про те, що він більше не може виконувати обов'язки директора міського громадського банку і просить його звільнити з займаної посади. Депутатський корпус думи вирішив направити до М. Константиновича групу уповноважених представників, які повинні були просити його не залишати займану посаду і повідомити, що розпорядчий орган розширить персональний склад Правління банку з метою максимального зниження службового навантаження для директора. Після проведення перемовин з М. Константиновичем, 22 серпня 1884 р. міський голова – В. Хижняков повідомив, що відрядженій депутації міської думи не вдалося переконати М. Константиновича залишитись на посаді директора Чернігівського міського громадського банку²⁰.

18 червня 1888 р. на засіданні екстреної сесії Чернігівського повітового земського зібрання була заслухана доповідь повітової управи про зниження вартості кредитних ресурсів для селянських господарів краю. Проаналізуємо контент документу. Чернігівська повітова земська управа зазначила, що поточний стан справ з кредитуванням населення регіону виглядає дуже неоднозначно, оскільки існуюча система була вигідна лише містам та їх жителям, адже містяни заробляють на оренді житла мешканцям провінції та відсотках з приватних позик. У цьому контексті потрібно змінити акценти у кредитній політиці: поряд з Чернігівським міським громадським банком повинна функціонувати система кредитних товариств, фактично у формі банківської інституції, на основі повітового земства і селянських господарів.

Схема розбудови банку могла б виглядати так: 1. Чернігівське повітове земство вносить до проєктованого банку первісний статутний капітал у розмірі 15 тисяч рублів. 2. Оборотною капітал створюється шляхом внесків зацікавлених персон, які по суті стають акціонерами установи. Така формула створення інституції буде мати велику перевагу: вона дозволить запровадити цілий спектр різноманітних кредитних

¹⁹ Свод постановлений... 1883-1887 гг. С. 59, 63.

²⁰ Ibid. С. 114-116.

операцій – під заставу цінних комерційних паперів, земельних наділів, активів нерухомого майна. Вибір форми застав можна визначати як географією населених пунктів, так і економічними факторами.

Управа зауважила, що наявність філії Державного банку у Чернігові, звичайно, полегшить становище, оскільки комерційні відсотки там більш стабільніші, а приватний, або комунальний муніципальний земський банк не буде мати таких можливостей, як державний. Однак, виконавчий орган повітового земства наголошував на тому, що Державний банк не спеціалізується на обслуговуванні клієнтів, які займаються аграрним сектором економіки, а працює з торговельним сегментом. Оскільки галузь торгівлі не є панівною у структурі економіки Чернігівської губернії, а купці, комерсанти та торговці абсолютно поступаються за своєю кількістю власникам земельних наділів та виробникам сільськогосподарської продукції, то робити ставку на відділення Державного банку у кредитуванні селянства зарано²¹.

У зв'язку з цим та планами Уряду Російської імперії відкрити у Чернігові філію Державного банку, управа рекомендувала Чернігівському повітовому земству клопотати про те, що, враховуючи панування аграрних фінансів у капіталах проєктованих банківських структур, персональний склад розпорядчих та контрольних органів вказаних фінансових інститутів повинен бути справедливо розподілений між репрезентантами міст, торговельної сфери та місцевих землевласників. Тільки таким чином можна створити середовище клієнтури майбутніх банків, ради акціонерів та задовольнити попит земських установ на короткотермінові позики.

Завершуючи доповідь, голова Чернігівської повітової земської управи, член опозиційної аристократичної фронди – В. Варзар пропонував депутатському корпусу повітових зборів визначитися – або клопотати перед Урядом країни про відкриття у Чернігові філії Державного банку, або почати роботу по створенню виключно земського кредитного банку²².

Детально розглянувши та обговоривши документ, повітові земські збори постановили: 1. Затвердити доповідь управи. 2. Надати доручення голові повітової управи особисто подати клопотання до Уряду Російської імперії щодо нагальної необхідності відкриття відділення Державного Банку у регіоні та включення до персонального складу Ученої комісії установи місцевих землевласників, які фахово розуміються на аграрному виробництві. 3. Надати доручення повітовій земській управі підготувати проєкт створення у повіті виключно земського кредитного банку, залучивши до цієї справи відомого фахівця місцевого самоврядування – В. Хижняков²³.

²¹ Журнали Черниговского уездного экстренного земского собрания 1888 года. Чернигов: Типография Губернского правления, 1888. С. 19-21.

²² Журнали Черниговского уездного экстренного земского собрания 1888 года. С. 22.

²³ Ibid. № 2. С. 9.

Висновки. Резюмуючи викладене можна стверджувати, що кредитно-банківська політика була вагомою, невід'ємною та органічною частиною економічної програми земського ліберального руху на півночі Лівобережної України у 70-80-х рр. 19 ст. Аналіз історичних джерел, частина яких уперше запроваджується до міжнародного наукового обігу переконливо свідчить про те, що головні імперативи економічної програми опозиційної аристократичної фронди північної України відображали ідеологічні принципи західного лібералізму того часу і були спрямовані на фінансову підтримку, соціальний захист та економічний розвиток найбільшого стану населення Північного Лівобережжя – селянства.

Найбільшим успіхом ліберальних земців стало створення Чернігівського міського громадського банку. Не маючи великих можливостей розвивати кредитно-банківську справу у межах інституцій земського самоврядування, опозиційні аристократи вміло використали своє обрання до виборних органів міського самоврядування Чернігова, довгий час персонально очолювали Правління міської банківської структури, досягли колосальних успіхів у справі її функціонування та завдяки ресурсам установи змогли на практиці показати реальну економічну альтернативу діючій владній адміністрації.

Більше того, персональними зусиллями земської опозиції у Чернігівському повітовому земстві був розроблений та оприлюднений реформаційний економічний проект, завдання якого полягало у наданні фінансової допомоги селянству для придбання земельних активів приватних власників. Документ передбачав роль юридичного гаранта та посередника при укладенні угод купівлі-продажу для повітового земства, а Чернігівський міський банк виконував функцію фінансового джерела для проведення трансакцій як для земства, так і для населення, оскільки селяни могли закладати під заставу придбані у кредит земельні наділи і отримували позики для сплати усієї вартості активів.

Представники опозиційної аристократичної фронди відстоювали фінансову самодостатність і економічний суверенітет інститутів земського самоврядування, зокрема на рівні стратегічних запасів дорогоцінних металів, наполягали на принциповій необхідності справедливої та неупередженої нормативної грошової оцінки активів земельної власності у контексті визначення комерційних умов та обсягів кредитних ресурсів, які надавав відкритий Селянський поземельний банк у Чернігові. Члени опозиційної аристократичної фронди ініціювали запровадження інституту земського уповноваженого представника у кредитно-банківських структурах, які надавали позики репрезентантам селянського стану та надання права отримання вказаним представником комерційного відсотку від угод купівлі-продажу майна.

Наприкінці 80-х рр. 19 ст., ліберальні земці північної України стимулювали створення виключно земського кредитного банку на території Чернігівської губернії та офіційне звернення органів земського самоврядування до Уряду Російської імперії з приводу відкриття у Чернігові філії Державного банку.

У цілому, на наш погляд, кредитно-банківська політика земської ліберальної партії північної України виконувала принципово важливу функцію обслуговування системи економічної діяльності на території регіону та сприяла поступу капіталістичних відносин у життєдіяльності суспільства країни.

REFERENCES

- Chernigovskij gorodskoj bank (1875-1885) (1885). [Chernigov city bank (1875-1885)]. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii*. № 1-3. Chernigov: Zemskaja tipografija, 1885. 520 s. [in Russian].
- Doklad glasnogo Varzara ob okazanii zemstvom Chernigovskogo uezda posobij krest'janam pri priobrenenii imi zemel' chastnyh vladel'cev. [Report of the member Varzar on the provision of benefits to peasants by the zemstvo of the Chernigov district upon their acquisition of land from private owners]. *Zhurnaly chrezvychajnogo i ocherednogo Chernigovskogo uездnogo zemskogo sobranija 1879 goda*. Chernigov: Zemskaja tipografija, 1879. 132 s. [in Russian].
- Kotel'nyč'kyj, N. (2019). «Pys'ma iz derevny» N.N. Volk-Karachevs'kogo jak dzherelo z istorii' zems'kogo liberal'nogo ruhu na pivnochi Livoberezhnoi' Ukraїny(60-80 rr. XIX st.). [‘Letters from the Village’ by N.N. Volk-Karachevsky as a source for the history of the zemstvo liberal movement in the north of Left-Bank Ukraine (60-80s of the 19th century)]. *Istorija nauky ta biografiystyka*. 2019. № 2. S. 350-384 [in Ukraine].
- Kotel'nyč'kyj, N. (2019). Publicystyka brativ N.N. ta G.N. Volk-Karachevs'kyh jak dzherelo z istorii' zems'kogo liberal'nogo ruhu na pivnochi Livoberezhnoi' Ukraїny(60-80 rr. XIX st.). [Publicism of the brothers N.N. and G.N. Volk-Karachevsky as a source for the history of the zemstvo liberal movement in the north of Left-Bank Ukraine (60-80s of the 19th century)]. *SCRIPTORIUM NOSTRUM*. 2019. № 1. S. 125-142. [in Ukraine].
- Kotel'nyč'kyj, N. (2019). Pytannja melioracii' zeml'nogo fondu jak skladova chastyna agrarnoi' polityky zems'kogo liberal'nogo ruhu pivnichnoi' Ukraїny(60-80 rr. XIX st.). [The issue of land reclamation as an integral part of the agrarian policy of the zemstvo liberal movement in northern Ukraine (60-80s of the 19th century)]. *Istorija osvity, nauky i tehniky v Ukraїni. Materialy XIV Vseukraїns'koi' konferencii'* (m. Kyїv, 17 travnja 2019 r.). K. 2019. S. 362-364. [in Ukraine].
- Kotel'nyč'kyj, N. (2020). Shhodennyk O. Polovceva jak unikal'ne dzherelo z istorii' zems'kogo liberal'nogo ruhu na pivnochi Livoberezhnoi' Ukraїny(80 rr. XIX st.). [Diary of O. Polovtsev as a unique source on the history of the zemstvo liberal movement in the north of Left-Bank Ukraine (80s of the 19th century)]. *Visnyk Mariupol's'kogo derzhavnogo universytetu. Serija: Istorija. Politologija*. Vypusk 28-29. Mariupol: MDU, 2020. S. 62-70. [in Ukraine].
- Kotel'nyč'kyj, N. (2020). «Proekt zemskogo banka V.E. Varzara» jak dzherelo z istorii' zems'kogo liberal'nogo ruhu na pivnochi Livoberezhnoi' Ukraїny(60-80 rr. XIX st.). [‘Project of the zemstvo bank of V.E. Varzar’ as a source on the history of the zemstvo liberal movement in the north of Left-Bank Ukraine (60s-80s of the 19th century)]. *Vcheni zapysky Tavrijs'kogo nacional'nogo universytetu imeni V.I. Vernad'skogo. Serija «Istorychni nauky»*. 2020. № 3. S. 183-187. [in Ukraine].
- Kotel'nyč'kyj, N. (2022). Pracija M. Konstantynovyča «Ssudo-sberegatel'nye tovaryshhestva» jak dzherelo z istorii' formuvannja kredytno-bankivs'koi' polityky zems'kogo liberal'nogo ruhu pivnichnoi' Ukraїny (70 rr. XIX st.). [The work of M. Konstantinovich ‘Loan and savings associations’ as a source for the history of the formation of the credit and banking policy of the zemstvo liberal movement of northern Ukraine (70s of the 19th century)]. *Suchasna*

- paradygma social'no-ekonomichnogo rozvytku Ukraïny v umovah vojnogo stanu: XVIII Mizhnarodna naukovno-praktychna konferencija: zbirnyk naukovykh prac'*; 25 zhovtnja 2022 roku. Chernigiv: ChIBIP MNTU, 2022. S. 48-51. [in Ukraine].
- Kotel'nyč'kyj, N. (2024). Praci O.F. Lindforsa jak dzherelo z istorii' zems'kogo liberal'nogo ruhu na pivnochi Livoberezhnoi' Ukraïny(70 rr. XIX st.). [The works of O.F. Lindfors as a source for the history of the zemstvo liberal movement in the north of Left-Bank Ukraine (70s of the 19th century)]. *Vcheni zapysky Tavrijs'kogo nacional'nogo universytetu imeni V.I. Vernads'kogo. Serija «Istoryčni nauky»*. 2024. № 2. S. 131-137. [in Ukraine].
- Kotel'nyč'kyj, N. (2024) Naukovi praci V.E.Varzara jak dzherelo z istorii' zems'kogo liberal'nogo ruhu na pivnochi Livoberezhnoi' Ukraïny (70–80 rr. XIX st.). [Scientific works of V.E. Varzar as a source for the history of the zemstvo liberal movement in the north of Left-Bank Ukraine (70-80s of the 19th century)]. *Visnyk agrarnoi' istorii'*. 2024. № 49-50. S. 57-71. [in Ukraine].
- Krest'janskij bank (1883). [Peasant bank]. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii*. № 7-12. Chernigov: Zemskaja tipografija, 1883. 734 s. [in Russian].
- Svod postanovlenij Chernigovskoj gorodskoj dumy s 1871 po 1883 gg. (1883). [Collection of resolutions of the Chernigov city дума from 1871 to 1883]. Chernigov: Gubernskaja tipografija, 1270 s. [in Russian].
- Svod postanovlenij Chernigovskoj gorodskoj dumy za 1883–1887 gg. (1896). [Collection of resolutions of the Chernigov city дума for 1883–1887]. Chernigov: Tipografija Gubernskogo zemstva, 320 s. [in Russian].
- Stenograficheskie otchety zasedanij Chernigovskogo gubernskogo zemskogo sobranija 1882 goda (1883). [Stenographic reports of the meetings of the Chernigov provincial zemstvo assembly of 1882]. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii*. 1883. № 1-3. 516 s. [in Russian].
- Veselovskij B. (1911). K voprosu ob organizacii kredita dlja zemstv. [On the issue of organizing credit for zemstvos. Zemstvo Collection of the Chernigov Province]. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii*. № 8. Chernigov: Tipografija Gubernskogo zemstva. 1911. 192 s. [in Russian].
- Zhurnaly Chernigovskogo gubernskogo zemskogo sobranija, ocherednoj sessii 1883 goda (1883). [Journals of the Chernigov provincial zemstvo assembly, regular session of 1883]. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii*. №3. Chernigov: Zemskaja tipografija, 1884. 508 s. [in Russian].
- Zhurnaly Chernigovskogo uezdnoho jekstrennogo zemskogo sobranija 1888 goda (1888). [Journals of the Chernigov district emergency zemstvo assembly of 1888]. Chernigov: Tipografija Gubernskogo pravlenija., 24 s. [in Russian].